

Shcherbatiuk V. Insurrectionary-partisan peasant movement in Ukraine in 1921 and its characteristic features of the modern Ukrainian scientists

This article covers the status of researches of the Ukrainian peasant insurrectionary-partisan movement in 1921 in the modern Ukrainian historiography. The interpretation of the features of organization, development, decrease and continuity of the insurrectionary-partisan movement in 1921 in the works of the modern Ukrainian historians.

Key words: peasants, insurrectionary-partisan movement, insurgents, historiography.

Олена Лисенко*

Інформаційно-аналітичні документи органів ДПУ УСРР як джерело вивчення діяльності сільських активістів в умовах суцільної колективізації (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.)

У статті на основі документів органів державної безпеки досліджуються типи поведінки сільських активістів під час проведення суцільної колективізації в УСРР.

Ключові слова: селянство, суцільна колективізація, активіст, сільрада, документи органів державної безпеки, ДПУ УСРР.

Українська історична наука, позбувшись ідеологічних наслідків радянської доби, почала інтегруватися у світовий науковий простір. Вітчизняні історики, окрім вивчення політичних та соціально-економічних чинників розвитку суспільства, активно досліджують і повсякденну сторону буття, участь «живої» людини в історичних подіях. Із цього погляду документи органів державної безпеки є унікальним матеріалом. Ідеться про інформаційні зведення й огляди, тематичні довідки та аналітичні доповіді, що направлялися радянською спецслужбою

* Лисенко О.В. — аспірантка Інституту історії України НАН України.

вищому державно-партійному керівництву. Вони містили відомості про політико-економічний стан і настрої населення, політичні тенденції, окремі події в місті й селі, у системі державного управління, партійних осередках, кооперації, церкві тощо. Публікація даних документів, безперечно, створила умови для аргументованого аналізу процесів і подій, демократизувала доступ до їх змісту та можливості наукової інтерпретації.

Виявлення оригінальних документів продовжує відігравати чи не головну роль у реконструкції історії доби СРСР, а їх введення в науковий обіг ліквідувало чимало «білих плям» та зруйнувало стійкі міфологеми радянської історіографії. У галузі вивчення державної політики більшовиків документи спецслужб дозволили з'ясувати механізм її реалізації, виявити методи здійснення тотального контролю за соціально-політичними, економічними та культурними процесами, способи їх корекції.

Інформаційні матеріали органів державної безпеки — це єдине у своєму роді джерело, яке використовувалося для повсякденної реєстрації всього, що відбувається у житті населення та країни: настроїв і рухів, передусім політичних, але з істотним і наростаючим доповненням інформацією з економічного та культурного життя. Інформаційний матеріал спецслужб був покликаний відтворювати якнайповнішу картину ситуації у країні загалом, як у територіальному, так і часовому просторі.

Однак важливо не забувати й про критичний підхід до матеріалів ОДПУ СРСР–ДПУ УСРР, адже критеріями оцінки людей для чекістів служила їх лояльність до існуючого режиму («антирадянський» чи «контрреволюційний» елемент, «троцькіст», «шкідник» тощо). Відтак необхідно залучати для дослідження інші корпуси документів, оцінювати контекст історичних подій.

Матеріали призначалися для інформування вузького кола осіб із вищого партійно-державного керівництва. Про це свідчить їх «наклад» — від 5–7 до 30–40 примірників¹, а також гриф

¹ Берелович А., Данилов В. Документы ВЧК–ОГПУ–НКВД о советской деревне. 1918–1939 // Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД (1918–1939): Док. и мат.: В 4 т. – Т. 1: Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ. 1918–1922. – Москва: РОССПЭН, 1998. – С. 9.

«Совершенно секретно». Окрім того, унікальність згаданих документів визначалася як місцем органів держбезпеки у системі більшовицького політичного режиму, так і скрупульозним підходом до ведення діловодства у цьому відомстві. Протягом 1920-х р. органи ВНК–ОДПУ СРСР створили систему політичного контролю за всіма групами населення країни, в тому числі і членами компартії. Основна інформація про стан суспільно-політичного життя СРСР та УСРР концентрувалася в обліково-інформаційному, інформаційному, секретному відділах та відділі інформації й політконтролю².

Інформаційні зведення ДПУ УСРР можна класифікувати за ознаками:

1. *Належності:*

- а) зведення територіальних апаратів;
- б) транспортних підрозділів;
- в) особливих відділів.

2. *Часових проміжків*, які охоплювали інформаційні матеріали: одно-, дво-, три-, п'яти-, семи-, десятиденні, двотижневі.

3. *Предмета інформації*: настрої населення в окремій адміністративно-територіальній одиниці, конкретному виробничому підрозділі, колгоспі, сільраді тощо.

Загальним для всіх зведень було те, що вони мали гриф «Секретно» або «Совершенно секретно», відповідний номер, складалися згідно з конкретним планом, розсилалися за списком, підписувалися начальниками підрозділів та керівництвом центрального й місцевих чекістських органів.

Як відомо, 1920–1930-ті рр. в УСРР–УРСР позначилися кардинальними змінами в усіх сферах економічного та суспільно-політичного життя. Органи держбезпеки добре виконували завдання, постійно інформуючи партійно-державне керівництво СРСР, УСРР про настрої різних верств населення, їх реагування на події внутрішнього та міжнародного життя, на дії владних структур тощо.

² Капустян Г. Інформаційні матеріали ВЧК–ГПУ як історичне джерело з вивчення суспільно-політичного життя українського села 20-х рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. № 2 (17). – С. 10.

Інформація про соціальний склад, настрої й громадську думку населення систематично збиралася з 1918 р., коли було створено інформаційний відділ ЦК РКП(б). Уже тоді постало питання про якість відомостей і цілком усвідомлена необхідність розробки «однотипної інформаційної схеми». У березні 1921 р. було зроблено спробу створити державну систему соціально-політичної інформації, ядром якої стали органи ВЧК. В інструкції зі збору держінформації, затвердженій наказом ВЧК у лютому 1922 р., указувалося, що основною метою держінформації є інформування центру, висвітлення настроїв усіх груп населення й чинників, що впливають на їх зміну³. Ініціатори системи держінформування вважали одним із завдань органів державної безпеки відстеження процесів у «дрібнобуржуазній стихії, проявів дрібнобуржуазних настроїв у робітничій, партійній, союзній масах». Особлива увага зверталася на «стару» інтелігенцію, що від початку розглядалася як небезпечний носій дрібнобуржуазності⁴.

Інформвідділ ВНК–ОДПУ збирав щоденні, щотижневі й щомісячні зведення. Інформація органів держбезпеки обґрунтовано вважалася надійнішою порівняно з партійними політзведеннями, оскільки при її підготовці використовувалися мережа інформаторів та перлюстрація листування. Дані ОДПУ входили у щотижневі огляди інформвідділу ЦК РКП(б) для секретарів ЦК і членів політбюро. Ці огляди включали також аналіз листів у редакції газет і журналів та були одним із джерел дослідження настроїв населення⁵.

Окрім того, спецслужби мали власну систему інформування партійних і радянських органів, яка спиралася на результати оперативної діяльності. Причому на кожному історичному етапі перед агентурною мережею ставилися нові специфічні завдан-

³ Измозик В.С. Глаза и уши режима. Государственный и политический контроль за населением Советской России в 1918–1928 гг. – Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петерб. ун-та экономики и финансов, 1995. – С. 20.

⁴ Державний архів Одеської області, ф. 1, оп. 1, спр. 100, арк. 2.

⁵ Измозик В.С. Глаза и уши режима... – С. 80.

ня. Інформації спецслужб набували характер аналізу політичної ситуації у суспільстві та настроїв окремих груп населення⁶.

Яскравим свідченням формування агентурної мережі була інструкція про організацію інформаційної роботи окружних відділів ДПУ УСРР, розіслана у травні 1930 р. за підписом начальника секретно-оперативного управління ДПУ УСРР Леплевського та начальника відділу інформації й політичного контролю Кривця. У документі, зокрема, йшлося про функції інформаційних відділень окружних відділів ДПУ:

По лінії інформації:

- 1) інформаційне відділення, виконуючи одне з найважливіших завдань апарату ДПУ в сфері політичної інформації, сконцентровує на ній основну увагу. З цією метою веде глибоке висвітлення політичних настроїв усіх верств населення як міста, так і села, робітників, селян, інтелігенції, учнів, службовців, колишніх партизанів, національних меншин, своєчасно сигналізуючи про наявні процеси й назріваючі явища;
- 2) систематично інформує ДПУ УСРР і відповідні окружні організації про коливання і зміни у політичному стані всіх соціальних прошарків;
- 3) своєчасно сигналізує про наростаючі політичні події, про активні антирадянські прояви;
- 4) спеціально вивчає назріваючі політико-економічні процеси серед усіх соціальних прошарків міста і села;
- 5) веде облік і статистику активних антирадянських проявів найважливіших подій, типових явищ по всіх об'єктах;
- 6) узагальнює весь матеріал по політичному стану округу або окремої ділянки на основі відомостей, здобутих усіма підрозділами секретно-оперативного управління⁷.

Представником органів держбезпеки у сільському районі був районний уповноважений ДПУ УСРР, який формував і ке-

⁶ Див. докладніше: *Подкур Р.Ю.* Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20–30-х роках // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 342–356.

⁷ Там само. – С. 342–356.

рував агентурними мережами. Її створення залежало від характерних особливостей району та ступеня його колективізації. Виділялися категорії районів: суцільної колективізації, колективізовані на 40–50%, колективізовані частково.

У районах суцільної колективізації мережі добиралися з працівників, які, згідно з функціональними обов'язками, спілкувалися як із колгоспниками, так і партійно-радянським і колгоспним апаратом, сільськими активістами. Ідеальними агентами були агрономи, працівники МТС, кооперації, райсільбанків, ветеринарної служби, культпрацівники тощо. Кількість агентурних мереж у районах суцільної колективізації мала відповідати кількості районних куштів. «Инструкции о постановке информационно-осведомительной работы окружных отделов ГПУ УССР» встановлювала максимальне число агентів у мережі — 20 осіб⁸.

У районах, колективізованих на 40–50%, створення мережі здійснювалося за двома напрямками: у колективізованій частині села агентурна мережа формувалася за принципами районів суцільної колективізації; в індивідуальній — діяла окрема (територіальна) мережа. Тут як керівників мережі рекомендувалося залучати інструкторів райвиконкомів, страхових агентів, працівників утильсировини, «Рудметалторгу»⁹.

Інструкція передбачала періодичність надсилання зведень. Зокрема, інформаційні тематичні матеріали щодо колгоспного апарату направлялися до 8, 18, 29 числа кожного місяця, по радянському і земельному апаратах — до 13 і 28 числа, по кооперативному й адміністративно-судово-слідчому апарату — до 3 числа кожного місяця¹⁰.

Не менш цінним джерелом підготовки інформзведень була й перлюстрація. Усе перлюстроване листування розподілялося за трьома основними розділами: міжнародне, внутрішнє та

⁸ *Подкур Р.Ю.* Діяльність агентурної мережі органів ДПУ УСРР в умовах підготовки та здійснення суцільної колективізації (1928–1930 рр.) // Селянство у ХХ ст.: моделі соціальної поведінки та участь у соціокультурних процесах: Мат. наук. конф. 22 квітня 2010 р. – К., 2010. – С. 39.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

червоноармійське життя. Своєю чергою, кожна частина поділялась на вихідну та вхідну при обов'язковому розподіленні на міське та сільське листування. При перлюстрації копіюванню підлягало все, що представляло інтерес для створення картини політичних настроїв населення. Цитувалися витяги про умови щоденного життя, повідомлення про події та злочини, ставлення до влади, реалізацію господарських і політичних кампаній¹¹.

Особлива увага зверталася на дії місцевого начальства та сільських активістів, які втілювали постанови вищого партійно-державного керівництва. Так, у зведенні економгрупи Ніжинського окружного відділу ДПУ УСРР № 22 про хід хлібозаготівлі за період з 11 по 16 березня 1928 р. зазначалося, що середняк С. У. Кридний із с. Лосинівка Ніжинського району Чернігівської області в листі до сина в розквартирований у м. Ізяславі 9-й кавалерійський полк писав:

«На червоноармійські посвідчення уваги не звертають, замість того, щоби знизити податок, надбавили ще 5 карбованців 70 копійок за самообкладання, жмуть. Балакають, що відберуть корову [...]».

Середняк Євтуха з Носівського району в листі, адресованому в м. Ізяслав, у той самий полк на ім'я Падуна, зазначав:

«Беруть непосильні податки, після його уплати обклали іншим податком — самообкладанням, тепер примушують брати заєм [...]»¹².

В аналогічному зведенні економгрупи Ніжинського окружного відділу ДПУ УСРР за період з 26 лютого по 6 березня 1928 р. вміщено інформацію про надісланий із м. Бобровиця в м. Одеса лист на адресу Григорія Бруса в 48-й авіазагін. Відправник нарікав на жорстке стягнення всіх податків, особливо самообкладання, зазначаючи, що продають свиней, коней, корів за безцінь, і що сільради на це не звертають жодної уваги, що на селі немає людей, які б могли «просвітити темних селян». Лист за-

вершувався скаргою, що «описують майно і нікому ніякої милості нема»¹³.

У тематичних оглядах про політико-економічний стан адміністративно-територіальної одиниці особлива увага також приділялася настроям соціальних і професійних груп населення. Вище та місцеве партійно-державне керівництво цікавилось реакцією селянства на проведення політичних і господарських кампаній. Однак здебільшого фіксувалися висловлювання «контрреволюційного» спрямування. Це надавало документам органів держбезпеки не лише політичної спрямованості, але й суб'єктивності.

Чекісти наголошували на взяті в оперативну розробку громадян, які висловлювали незгоду з діями керівництва країни та республіки. Так, у спецзведенні від 16 лютого 1930 р. начальника Прилуцького окружного відділу ДПУ УСРР Миронова секретареві Прилуцького окружного КП(б)У Стецюрі вказувалося:

«Незважаючи на цілком задовільне проведення колективізації на території нашої округи й особливо в районах суцільної колективізації, ми все ж таки по цей день продовжуємо фіксувати низку відвертих виступів на зборах і різних балачок у приватних бесідах протирадянського і взагалі негативного характеру з боку окремих середняцьких і бідняцьких груп села»¹⁴.

Також у документах органів держбезпеки УСРР можна простежити різні типи поведінки сільських активістів під час проведення суцільної колективізації. Зокрема, чекісти інформували про масові перекручування, які здійснювали районні вповноважені та активісти під час створення колгоспів. Так, у повідомленні начальника Ніжинського окрвідділу ДПУ Самовського до інформвідділу ДПУ УСРР від 25 березня 1930 р. зазначалося, що в окремих місцях уповноважені райкомів і райвиконкомів, а також активісти, що

¹¹ *Измозик В.С.* Глаза и уши режима... – С. 81.

¹² Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області, ф. Р-60, оп. 2, спр. 43, арк. 64–67.

¹³ Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області, ф. Р-60, оп. 2, спр. 43, арк. 49–55.

¹⁴ Державний архів Чернігівської області (*далі* – ДАЧО), ф. П-342, оп. 1, спр. 887, арк. 149–152.

«проводять на селі кампанію колективізації сільського господарства, перекручують лінію партії у цьому питанні, шляхом залякування селян примусово записують у колективи, незаконно вилучають та усупільнюють майно й інвентар»¹⁵.

Залучення активістів до депортацій куркулів передбачалося місцевими оперативними планами. В інструкції з розкуркулення й виселення куркульства по Вінницькому округу від 25 січня 1930 р. вказувалося:

«Практична робота на селі проходить наступним чином: паралельно з проведенням масової роботи мобілізовані товариші спільно з вузьким колом цілком надійних активістів складають списки на обидві категорії куркулів (арешт та виселення — *О. Л.*). Ця частина роботи до визначеного терміну повинна бути цілком конспіративною; при проведенні підготовчої та масової роботи населення орієнтується в загальних рисах, не обговорюючи та не виносячи ніяких рішень персонального характеру; [...] після санкціонування окртрійкою списки пропрацьовуються на батрацько-середняцькому активі на куткових зборах. На завершення списки затверджуються загальними зборами колгоспу чи села. У тих районах, де сільради не сприяють заходам, які проводяться проти куркульства, рішення затверджуються райвиконкомами»¹⁶.

Використання у чекістських зведеннях про масову депортацію «куркулів» висловів «заарештованих», «виселених глав сімей», що «знаходяться в дорозі», «вивантажених», «убитих і поранених при спробі втечі» свідчить про міру конкретної участі сільських активістів у процесі депортації селянства. Так, статистичні відомості Чернігівського окрвдділу ДПУ УСРР про вилучення «антирадянського елементу» із сіл Прилуцького округу від 21 січня 1930 р. містять відомості на виселених протягом 1929 р. 602 особи по 106 населених пунктах¹⁷. Слід зазначити, що у численних інформаціях чекісти підкреслювали

¹⁵ ДАЧО, ф. П-8, оп. 1, спр. 269, арк. 46.

¹⁶ Державний архів Вінницької області (*дали* – ДАВО), ф. П-29, оп. 1, спр. 560, арк. 6–9. Див також: Реабілітовані історією. Вінницька область. – Вінниця, 2006. – С. 160.

¹⁷ ДАЧО, ф. П-342, оп. 1, спр. 887, арк. 87–88.

низький рівень роз'яснювальної роботи, яку повинні були проводити сільські активісти. Зокрема, у супровідному листі старшого уповноваженого Прилуцького окрвдділу ДПУ УСРР Блогіна секретареві Прилуцького окружного комітету КП(б)У Стецюрі вказувалося про необхідність пропагандистської та роз'яснювальної роботи «для закріплення результатів роботи окрвдділу, бо в окремих місцях бідноті не цілком зрозумілі наші оперативні заходи»¹⁸. Це свідчить або про небажання активістів роз'яснювати «політику партії стосовно окремих соціальних груп», або неприйняття населенням аргументів, які були висловлені активістами та низьким рівнем особистої довіри до них, або покладання надій на адміністративний тиск.

Ще один варіант запопадливості сільських активістів стосовно виселення «куркулів» був зафіксований начальником Вінницького обласного відділу ДПУ УСРР В. Лєвоцьким. Так, у квітні 1932 р. чекісти отримали інформацію, що окремі сільради Погребищанського району схвалюють на пленумах та загальних зборах постанови про виселення за межі району або УСРР осіб, які проводять антирадянську агітацію. Постанови мотивують так:

«Громадянин такий-то веде шалену агітацію проти засівної кампанії, чим веде розкладницьку роботу. Тому просимо вислати його за межі району чи України».

Останні надсилалися до райвиконкому з проханням про затвердження. Начальник Вінницького обласного відділу ДПУ В. Лєвоцький писав, що подібні постанови лише шкодять загальній справі:

«Коли ставиться питання відкрито на пленумі сільради чи загальних зборах, то особи, стосовно яких виносяться постанови, будучи поінформованими й побоюючись репресій не чекають, поки їх вишлють, а просто втікають із села. Цим створюється поповнення рядів антирадянського елементу. На осіб, про виселення яких клопочуться сільради, в більшості випадків компрометуючих даних немає. Тому вважаємо за доцільне дати вказівку Погребищанському рай-

¹⁸ ДАЧО, ф. П-342, оп. 1, спр. 887, арк. 86.

парткому і райвиконкому, щоб вони заборонили сільрадам таким чином порушувати питання про виселення громадян»¹⁹.

Подібні постанови здебільшого використовувалися сільськими активістами для зведення особистих поррахунків з односельцями або як засіб залякування селян. Про це свідчить ремарка В. Левоцького про відсутність компрометуючих даних на запланованих до виселення громадян.

На наш погляд, показовим для варіанту поведінки активістів в екстремальній ситуації став селянський виступ 13–15 березня 1930 р. у с. Черепашинці Калинівського району²⁰, який був типовим для березня того року. Наприкінці 1929 р. група сільських активістів і комуністів почала створювати колективне господарство. На початку 1930 р. під керівництвом уповноваженого Калинівського райвиконкому Ю. Хоші актив села вирішив провести суцільну колективізацію. В один із лютневих днів вони зібрали селян на збори, вимагаючи негайно написати заяви про вступ до колгоспу. За допомогою міліціонерів і відвертих погроз активістам удалося провести рішення про створення колгоспу. Селян, які відмовилися вступити до колгоспу, внесли до списку «куркулів», які підлягали висланню у північні райони СРСР. Під охороною співробітників ДПУ розкуркулених 18 лютого 1930 р. відправили на ст. Калинівка для подальшого транспортування.

13 березня 1930 р. понад півтисячі селян висунули вимоги:

«Повернути попа, повернути церковного старосту, повернути розкуркуленим майно і повернути їм хати, досить вам нами керувати. Ви вже 12 років нами керуєте, тепер досить, тепер уже наше».

Натовп розібрав усупільнене майно. Побоюючись за життя, активісти переховувалися від розлючених селян²¹.

¹⁹ ДАВО, ф. П-136, оп. 3, спр. 11, арк. 23–24. Див. також: «Вінницький обласний відділ ДПУ повідомляє...»: [Суспільно-політичне життя Поділля на початку 30-х років за матеріалами ДПУ] // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 90–108.

²⁰ Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – С. 459–495.

²¹ Там само. – С. 460.

Для придушення виступу 15 березня 1930 р. у село прибув загін військ ДПУ. Наступного дня селяни, повторивши вимоги, почали наполягати на роззброєнні загону. Після відмови команди виконати ці вимоги натовп під чорним прапором напав на військових. Зробивши два залпи вгору, чекісти відкрили вогонь по людях. Загинула одна жінка, ще одна зазнала поранення. Було заарештовано 30 селян. У селі запровадили військовий стан. Створена з сільських активістів «революційна трійка» оголосила 125 селян заручниками, які, у випадку повторного виступу, могли бути розстріляними²². Місцеві активісти розцінили виступ селян як «опір куркульства». Збори активу в присутності члена Вінницького окружкому КП(б)У Дреуса ухвалили рішення про використання заручників для повернення розібраного селянами колгоспного майна. Розслідування завершилося на користь місцевих працівників, дії яких виправдали. Не всі селяни, боячись помсти з боку властей, під час допитів підтвердили факти насильства й погроз із боку місцевих активістів під час проведення колективізації²³.

Схожий селянський бунт, як протидія заходам місцевої влади, відбувся у с. Боршна Прилуцького району. Однак тут проявився інший варіант поведінки частини сільських активістів. У спецповідомленні начальника Прилуцького окрвдділу ДПУ УСРР Миронова у ДПУ УСРР від 31 травня 1930 р. містяться унікальні відомості не тільки про сам бунт, а й події, що йому передували:

«На протязі ось уже півтора місяця у с. Боршна фіксуємо напружене становище, наслідком чого була низка протирадянських вимог із боку місцевого населення. У приватних бесідах навіть на зборах вимагали повернення куркулів, звільнення з-під варті попа, відчинення церкви — і це все мотивувалось нібито перекручуванням лінії партії з боку місцевих органів [...]. Усі події ми весь час систематично висвітлювали, але через напружене становище ми оперативних заходів не вживали, бо арешти, безумовно, призвели б до ексцесів. Яким-небудь іншим шляхом вилучити органі-

²² Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – С. 460.

²³ Там само. – С. 464–479.

заторів теж було неможливо, бо, як ми вказали, весь час у селі були пости. Ми намагалися шляхом викликання в окрвідділ як свідків затримувати винних, але вони категорично відмовлялися з'являтися в окрвідділ, і був навіть випадок, коли один із тих, що викликалися, викликав по телефону окрвідділ і заявив у категоричній формі, що вони на допит не підуть. Оперативні заходи не вживалися ще й тому, що майже всі учасники й керівники хвилювань є середняками та бідняками».

Наприкінці травня 1930 р. чекісти отримали агентурну інформацію про створення «контрреволюційної групи селян» під керівництвом Костя Мошкала, його дружини Одарки, Івана Шептуна, Уляни Фесенко, Івана Білобородька, Ганни Каленіченко, Федора Фурси, Грицька Романченка, Йовтуха Шептуна й Усті Шептун. До складу групи входили «родичі попа, заарештовані й заслані куркулі». Чекісти повідомили про ситуацію у селі в окрпартком, окрвиконком та окрпрокуратуру. 29 травня 1930 р. за вимогою селян й за присутності члена бюро ОПК, голови окрвиконкому й окрпрокурора сільрада провела загальні збори з порядком денним:

«Повернути глитаїв з виселки, повернути попа Лабунського з бупру, відкрити церкву, розпустити сільраду й розігнати колгосп».

До відкриття зборів натовп вимагав від сільради довідок про лояльність до радянської влади попа й «глитаїв» та розписку про те, що з села нікого не заарештують. Невдовзі натовп у 250 осіб вирушив у м. Прилуки з гаслом:

«Зруйнувати бупр, не залишивши камінь на камені!».

Лунали вигуки:

«За нами йдуть сусідні села: Подище, Валки, Івківці та інші».

У даному випадку цікава поведінка частини сільських активістів. Налякані розвитком подій, значна їх частина (зокрема, чимало членів сільради) підтримала вимоги селян. Голова сільради, перебуваючи «між двох вогнів», повідомляв чекістам та партійному керівництву недостовірну інформацію. Коли натовп ішов на місто, голова сільради очолював колону, хоча й

мав вигляд, що його, нібито, примусили. А коли чекісти намагалися його заарештувати, то натовп запротестував: «Це хороша людина». Проте його таки затримали.

Подальші події розгорталися наступним чином:

«Коли нам стало відомо, що натовп іде на місто, то у с. Дідівці виїхав загін міліції з групою оперпрацівників окрвідділу на чолі з начальником окрвідділу. Загін масу зупинив, розсіяв і повернув назад без уживання зброї. Загін став на мосту, далі йти не пустив, почав записувати перших, після чого [натовп] зразу ж повернув назад. Повернувшись у село, організатори виступу відрядили гінців в інші сусідні села з метою організувати масовий виступ на місто за формою, як кажуть наші агентурні матеріали, гапонівського виступу, себто з портретами, без зброї та інше, і вимагати повернення куркулів, попа, звільнити в'язнів із бупру та інше. Одноразово було виставлено патрулі на дзвіниці біля церкви й на всіх головних шляхах, що ведуть із міста.

О 1-й годині ночі на 30 травня наш загін із кінних і піших міліціонерів у кількості 70 душ таємним шляхом зайняв село, в'їхавши з боків, де не було патрулів. Загін залишився в замаскованому місці, а оперпрацівники окрвідділу приступили до вилучення організаторів, але їх вдома не виявилось, бо вони всі були в церкві, яка фактично за останні дні стала за штаб руху. Маючи це на увазі, церкву було оточено. В цей час почали дзвонити у дзвони, нам удалося перерізати канат від дзвонів, але дзвін не припинився, тому що на дзвіниці була спеціально посаджена людина, яка й дзвонила. На дзвін почав збиратися народ і оточувати наш загін. Одночасно з двох боків почалася стрілянина з обрізів, було зроблено до 100 пострілів, що примусило наш загін кинути дві групи в бік, звідкіля неслись постріли. Наші групи декількома пострілами припинили стрілянину. Три особи на протязі години залягли в яр і відстрілювались, і весь час кричали: «Не підходьте, бо ви ж знаєте, що військово-становище». Останнє примусило нашу групу пострілом одного з них поранити, якого було спіймано, а останні два через темноту зникли. У цей час до центру села з усіх боків став підходити натовп, і на одному з кутків було підпалено колгоспну клуню. На місце пожежі було кинута частину нашого загону, якій удалося пожежу локалізувати. Аби не допустити скупчення натовпу в центрі села, загін дав декіль-

ка пострілів у повітря, чим примусив натовп розійтися і не концентруватися. Під час цього хвилювання були вигуки: «Бий бандитів, геть радянську владу, хай живе царат». Було побито трьох наших співробітників і одного комсомольця, яких забити не вдалося, тому що загін своєчасно забрав сокири й вила у нападників.

Досвіту нам удалось перевести операцію. Заарештовано 25 активних учасників хвилювання. Двоє втекли, але вжито заходів до їх розшуку. [...] Слідство провадиться в терміновому порядку на місці опергрупою окрвідділу»²⁴.

Селянські повстання, бунти, «волинки» серйозно впливали на поведінку сільських активістів²⁵. Особливо на ту частину, яка ще не втратила традиційних селянських соціальних орієнтирів — «справедливість», «покарання за злочин», «власність», «працелюбність» тощо. Вони потрапили в активісти спокушені гаслами «соціальної справедливості», «спільної благородної праці задля добробуту». Однак так і не змогли змиритися з вимогами партійного керівництва щодо депортації односельців, розкуркулення середняків. Поведінка цієї частини активістів під час бунту в с. Боршна Прилуцького району — яскравий тому приклад.

Хлібозаготівлі початку 1930-х рр. стали черговою перевіркою на вірність ідеям «більшовицької соціальної справедливості». Здебільшого сільські активісти виправдовували сподівання вищого партійно-державного керівництва СРСР. У спецзведенні від 14 січня 1932 р. Бахмацького райвідділу ДПУ УСРР інформувалося про поведінку активістів у с. Фастівці під час проведення хлібозаготівель:

²⁴ ДАЧО, ф. П-342, оп. 1, спр. 887, арк. 601–604.

²⁵ Сільські активісти належали до різних соціальних верств населення та вікових категорій, адже джерела їх формування були різними. До їх лав залучались як комсомольці, що бажали змінити «оточуюче похмуре життя», так і демобілізовані червоноармійці, учасники громадянської війни. Сільськими активістами ставали найбільш бідні верстви населення, у т.ч. селяни-наймити. Ще одним джерелом були робітники та культурно-освітня інтелігенція, що направлялися на село не стільки для виконання своїх прямих обов'язків (навчати грамоті сільське населення, займатися лікуванням та ін.), а для активної участі в господарсько-політичних кампаніях.

«Члени президії сільської ради Ганага Кирило, Шкерба (Щерба) Василь, член партії Муха Максим пішли до сьомої та восьмої дільниці перевіряти громадян щодо виконання хлібозаготівлі. Зайшли до твердоздатчика Ковтун Ганни, в якій була замкнута хата, почали бити двері в коридорі. Зачувши це, член двору Ковтун Параска прибігла від сусідів і запитала: «В чому справа? Що ви б'єте двері? Ось у мене ключ». Бригада одімкнувши двері, в коридорі почала бити цю жінку, вимагаючи від неї гроші. Ганага Кирило почав давити горло, Шкерба (Щерба) Василь держав в руках шило — почав колоти боки, а Муха Максим, тримаючи в руках ножа, говорив: «Говори живо, а то все рівно тобі кінець життя». Коли Ковтун Параска втратила свідомість, бригада злякалася цього, її залишили і втекли [...]»²⁶.

Подібні випадки були цілком типовими для всіх регіонів тодішньої УСРР. Численні факти опубліковані у збірниках документів²⁷, обласних томах «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні».

Частина низових керівників та сільських активістів відкрито заявили про нереальність планів. На їх думку, виконання хлібозаготівель призведе до голоду, зруйнує колгоспи. Органи державної безпеки скрупульозно відстежували подібні настрої, ведучи списки невдоволених. Вище партійне керівництво СРСР та УСРР своєчасно інформувалося про ставлення низового партапарату, комсомольців та селян-активістів до плану хлібозаготівель. Так, у зведенні ДПУ УСРР «Про факти правоопортуністичних настроїв та протидії членів, кандидатів партії та комсомольців під час хлібозаготівельної кампанії» за серпень–листопад 1932 р. (від 20 листопада 1932 р.) вказувалося, що у Ново-Празькому районі Дніпропетровської області голова артїлі 12-річчя Жовтня В.-Кам'янської сільради, член партії категорично відмовився прийняти план, складений за даними про врожайність обласною комісією. Коли йому в порядку партдис-

²⁶ Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: Влада та народ: 36. док. – Чернігів, 2008. – С. 22.

²⁷ Див.: Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи та матеріали. – К., 2007. – 1125 с.

ципліни запропонували провести хлібозаготівельний план на зборах колгоспників, він відповів:

«Я не підкоряюся партії, плану приймати не хочу, виконувати хлібозаготівель не буду» — заявивши так, він здав партквиток.

В Орхівському районі Дніпропетровської області завідувач оргвідділом РПК Кривенко проводив загальні партзбори с. Н.-Серогози з питання прийняття плану хлібозаготівель. На цих зборах виступив секретар партосередку Єрмак і заявив:

«План хлібозаготівель ми приймати не будемо, оскільки по своїх розмірах він нездійснимий, а піти на те, щоби знову залишити людей голодними — злочинно. Я краще здам зараз свій партквиток, чим обманом прирікатиму колгоспників на голод».

Думка секретаря партосередку була підтримана 15-ма членами партії.

Уповноважений райвиконкому Патент, прикріплений для керівництва хлібозаготівлею до села Світловка Кочубеївської сільради Високопольського району Дніпропетровської області, замість безпосередньої роботи з керівництва хлібозаготівлею, проводив серед колгоспників агітацію за невиконання плану, кажучи:

«План хлібозаготівель нереальний і нездійснений, колгоспники — дурні, працюють без шматка хліба. Наш район — самий найгірший на Україні, і цього року буде голод [...]».

Голова артлі «Жовтнева перемога» П'ятихатського району М. Гаєвий, кандидат в члени партії, у процесі роботи опирався хлібозаготівлі. Серед колгоспників він говорив:

«Кінчаємо молотити хліб і не вивозитимемо на елеватор, тому що у нас нічого буде [...]».

У Знаменському районі Одеської області секретар осередку ЛКСМ с. Михайлівка Коновалов здав свій комсомольський квиток і заявив:

«Буду безпартійним, тоді до мене не пред'являтимуть ніяких вимог по виконанню плану хлібозаготівель [...]».

У с. Грицаківці Сумського району Харківської області на зборах партійців спільно з комсомольцями при обговоренні плану

хлібозаготівель було зафіксовано ряд виступів із заявою про нереальність плану. Про це заявив також і секретар партосередку.

У Комаровській сільраді Кобилянського району всі присутні на зборах комсомольці голосували проти плану хлібозаготівель. В Онуфріївському районі на пленумі райкому КП(б)У секретар партосередку с. Василівки Земляна заявила:

«Нам хлібозаготівельний план поданий непосильний, ми його не виконаємо. Я прошу зняти мене з роботи секретаря партосередку [...]».

У с. Ямпіль Красно-Лиманського району Донецької області член правління колгоспу кандидат партії Єсіков у групі колгоспників говорив:

«Ми зерна не повеземо, тому що собі не вистачить».

Голова колгоспу «Ленінська зірка» с. Попівки кандидат партії Шимко ухилився від виконання плану хлібозаготівель, заявляючи колгоспникам про його нереальність. У с. Яблунівка Прилуцького району Чернігівської області колишній червоний партизан кандидат партії Назаренко говорив:

«Працюйте тепер з новим активом, оскільки старий актив загнив. Колись ви розкуркулювали, а тепер взяли і нас знищувати, бо минулого року пошарпали деяких середняків і бідняків як денікінців, а якщо хочете і тепер, то шукайте собі іншого активу [...]».

У селі Ярославському Меджибізького району Вінницької області серед присланих колишніх партизанів і червоноармійців, що перебували на керівних роботах, відзначалися тенденції до залишення роботи на селі. Голова колгоспу Фогель, член партії, говорив:

«Я тільки зберу хліб, а потім — до побачення. Далі терпіти не можу [...]»²⁸.

Загалом, у вказаному зведенні чекісти аналізували настрої місцевого апарату по 199 районах (із понад 480) України. Виявилося, що 623 особи партійно-комсомольського активу висту-

²⁸ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К., 2007. – С. 194–263.

пають проти хлібозаготівель. Із них 139 — голови та члени правління колгоспів, 121 — партійні активісти, 90 — уповноважені райкомів КП(б)У, 87 — відповідальні працівники, 83 — секретарі партійних осередків.

Здавалося б, що можуть змінити декілька сотень комуністів у півмільйонній республіканській організації? Для партійного керівництва подібні показники означали наявність «контрреволюціонерів» та недосконалість системи добору місцевих кадрів. Виявлення такої кількості незгодних із політикою Кремля на посадах уповноважених райкомів КП(б)У, секретарів партосередків, голів колгоспів та відповідальних працівників — головної опори більшовиків на селі — означало втрату важелів впливу на селянство, гальмування процесу створення «сільськогосподарських фабрик» і перетворення «дрібнобуржуазної маси» на сільських пролетарів. Цифри офіційної чекістської статистики для Й. Сталіна були лише верхівкою «контрреволюційного айсберга»²⁹.

Як наслідок, за наказом вищого партійно-державного керівництва було проведено масові арешти. Так, в оперативному бюлетені ДПУ УСРР щодо боротьби із «сільською контрреволюцією» від 5 грудня 1932 р. вміщено інформацію, що у листопаді 1932 р. під час «розгрому сільської контрреволюції», «подолання саботажу хлібозаготівлі», «припинення розкрадання і розбазарювання колгоспного та державного майна» заарештовано 8881 особа, серед яких понад 2000 колишніх петлюрівців і махновців. У числі заарештованих: голів колгоспів — 311, членів правління — 702, рахівників і бухгалтерів — 127, бригадирів — 125, комірників, завгоспів і ваговиків — 206, інших працівників колгоспів — 152, рядових колгоспників — 314, голів сільрад — 31, уповноважених РПК — 13 осіб³⁰.

²⁹ Podkur R. Rozsekrechena pamiat: Holodomor 1932–1933 rokov v Ukraini v dokumentakh GPU–NKVD [Declassified Memory: The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine in GPU–NKVD Documents], comp. V. Borysenko, V. Danilenko, S. Kokin, O. Stasiuk and V. Shapoval. Kyiv: Stylos, 2007. 604 pp. // Holodomor studies. – Vol. 2. – № 1. – 2010. – P. 145.

³⁰ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 357–358.

Основні звинувачення водночас характеризують типи поведінки окремих сільських активістів та представників низової владної ланки. Загалом вони зводилися до:

- підбурювання колгоспників до активної протидії вивезенню зерна;
- організоване «розкрадання і розбазарювання хліба»;
- відстрочення здачі збіжжя під різними приводами (нібито відсутність тяглової сили, відтяжка обмолоту і ін.);
- залишення у відходах великої кількості чистосортного зерна;
- організація підпільних зерносховищ, заковування хліба;
- умисне заплутування обліку, ведення подвійної звітності³¹.

На думку чекістів, на «хвостистські й опортуністичні настрої» сільських комуністів, працівників сільських рад, селян-активістів впливала сільська інтелігенція, у першу чергу вчителі. Так, у спецзведенні начальника Прилуцького окрввідділу ДПУ УСРР Миронова секретареві Прилуцького окружкому КП(б)У Стецюрі від 28 травня 1930 р. зазначалося, що

«велика засміченість сільської інтелігенції, особливо вчителства³², увесь час породжує серед деякої частини³³ її цілий

³¹ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 358–359.

³² Прискіплива увага органів держбезпеки до вчительства пояснювалася авторитетом освіченої людини на селі. Протягом усього часу існування УСРР–УРСР учителі становили значну частину сільської інтелігенції, відтак були об'єктом найпильнішої уваги з боку компартійного керівництва. По-перше, ключовою виявилася роль вчительства у завоюванні більшовицькою владою довіри селянства (виступали своєрідним агентом впливу нової влади). По-друге, країна перебувала на стадії передостаннім «стрибком» до індустріального суспільства, а однією з найважливіших передумов успішності модернізації був розвиток освіти. І третій важливий момент. Більшовики усвідомлювали, що виконання двох названих вище завдань (зміцнення влади та успішність модернізаційних процесів) неможливе без формування нової повсякденності. Тож влада використовувала вчителя не лише для підготовки освічених кадрів, у тому числі й серед дорослих (лікнеп), а й для зміни повсякденних уявлень, традицій та звичаїв населення. І це завдання влади до сих пор часто займало у вчителя більше часу, аніж суто освітнє. У результаті взаємодії цих факторів мала постати нова культура з формуванням

ряд негативних реагувань і розмов навколо кампаній, що проводяться на селі».

Чекісти зафіксували

«... антирадянські розмови, агітацію проти колективізації й посівкампанії, явне викривлення класової лінії, перегини, перекручення. Спостерігалася також жалість, співчуття і захист куркуля. Унаслідок великої засміченості, ми фіксуємо цілий ряд антирадянських розмов навколо кампаній, особливо навколо колективізації, що виражаються в тому, що партія нібито не зуміла виправдати себе і безпланово та примусово проводила колективізацію. У деяких місцях розмови ці приймають явний характер антирадянської агітації [...]».

Учитель Варвинського району, що походить із села Дігтярі Срібнянського району, Луценко Іван з приводу колективізації говорить: «Маси в колектив не йдуть, а їх ведуть насильно окремі одиниці — партія». Засуджує партійців за проведену роботу по розкуркуленню і переселенню кулаків, кажучи: «Усе це могли зробити тільки партійці-мерзотники» [...].

Деяка частина сільської інтелігенції, залучена до участі в кампаніях, викривляла класову лінію й у своїх діях проводила неправильну політику партії та радянської влади. [...]

Учитель села Яблунівка Яблунівського району Будяш на вимоги селян роз'яснити їм, де селянство при колективізації діставатиме шкіру на чоботи, замість правильної відповіді селянам умисне відповів: «Для цього шкіру знімуть зі старих людей»³⁴.

Таким чином, у кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. було здійснено реорганізацію інформаційно-агентурної мережі з

людини особливого типу. Докл. див. *Єфіменко Г.* Соціальне обличчя вчительства УСРР в контексті трансформації суспільства (1920-ті роки) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – № 17. – С. 138–161.

³³ Частина сільської інтелігенції — вчителів — походила з категорії «колишніх». Намагаючись позбутися пильної уваги органів держбезпеки, ці люди осідали у сільській місцевості. Маючи освіту, вони влаштовувалися у школи, однак здебільшого підтримки радянській владі не надавали, за що були зараховані до «соціально-чужого» та «шкідливого» елементу.

³⁴ ДАЧО, ф. П-342, оп. 1, спр. 887, арк. 591–600.

метою підвищення рівня, кількості та якості інформації, яка мала надходити, своєчасного реагування на «антирадянські прояви». Низовою ланкою у структурі ДПУ УСРР, що забезпечувала надходження інформації, був районний уповноважений ДПУ УСРР, який формував і керував агентурною мережею. В районах суцільної колективізації кількість агентурних мереж мала збігатися з кількістю районних кушків.

Ефективність інформаційної та оперативної роботи місцевих мереж була перевірена під час проведення колективізації. Вище та місцеве партійно-державне керівництво було повністю інформоване щодо ситуації в українському селі. Тому, незважаючи на серйозний опір селянства колективізації, масові повстання та заворушення, керівництву радянської України вдалося контролювати ситуацію на селі.

Документи органів державної безпеки дають можливість простежити різні типи поведінки сільських активістів в екстремальних умовах — суцільної колективізації, депортації, селянського повстання, хлібозаготівлі тощо. Виявлені типи поведінки — жорстокість, «більшовицька запопадливість», відмова від виконання службових обов'язків через незгоду з рішеннями уряду, політична мімікрія — дають підстави стверджувати про неоднозначність середовища сільських маргіналів. Дослідження всього спектру можливих типів поведінки сільських активістів дозволило б розкрити глибинні механізми впливу на формування свідомості українських селян в умовах радянської дійсності.

Лисенко Е. Информационно-аналитические документы органов ГПУ УССР как источник изучения деятельности сельских активистов в условиях сплошной коллективизации (конец 1920-х – начало 1930-х гг.)

В статье на основе документов органов государственной безопасности исследуется типология поведения сельских активистов во время проведения сплошной коллективизации в УССР.

Ключевые слова: крестьянство, сплошная коллективизация, активист, сельсовет, документы органов государственной безопасности, ГПУ УССР.

Lysenko O. Informational and analytical documents of GPU of the UkSSR as the source of investigation of activity of village activist under the condition of general collectivization (the end of 1920th – beginning of 1930th).

The article investigated the types of behavior of village activists during the implementation of collectivization in the UkSSR.

Key words: peasantry, general collectivization, activist, Soviet of the village, documents of state security bodies, GPU of the UkSSR.

*Валентин Іваненко, Леонід Прокопенко**

Реалізація Державної програми видання науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» на Дніпропетровщині

У статті узагальнюються попередні результати організаційної й науково-аналітичної роботи у Дніпропетровській області з реабілітації та увічнення пам'яті жертв репресій радянського політичного режиму.

Ключові слова: реабілітація, репресії, тоталітаризм, режим, демократія, справедливість.

Невід'ємною органічною складовою розбудови нової України, формування якісно модифікованого ціннісного горизонту сучасних поколінь наших співгромадян є, як відомо, історико-пізнавальна парадигма трансформації суспільства, тобто забез-

* *Іваненко В.В.* — доктор історичних наук, професор, проректор, завідувач кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; *Прокопенко Л.Л.* — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри права та європейської інтеграції Дніпропетровського регіонального інституту державного управління НАДУ при Президентові України.

печення масштабного, цілеспрямованого й усебічного переосмислення та об'єктивного відображення вітчизняної історії, особливо її складних, заплутаних, трагічних чи фальсифікованих сторінок радянської доби, коли ніби злилися в єдине ціле велич доленосних звершень і гіркота не менш відчутних втрат, героїка і драматизм революційного пориву й творення нового соціального устрою. І це цілком закономірно. Адже торуючи шлях у день завтрашній, віддаючи належне здобуткам багатьох поколінь українців, проникаючи дедалі глибше у найпотаємніші куточки та хитросплетіння нашого минулого, ми тим самим протягуємо зовні невидиму, але реально існуючу спадкоємицьку ниточку у майбутнє, додаючи стабільності й сьогоденню. Не випадково саме рівень правди, чесності, відвертості й прозорості у відтворенні історичного процесу розглядається як найбільш чутливий індикатор і водночас дієвий інструмент очищення масової свідомості від архаїчних нашарувань попередніх епох, розкріпачення мислення, оздоровлення моральної атмосфери у суспільстві в цілому, як неодмінна передумова його динамічного, поступального розвитку.

У світлі окреслених імперативів принципового значення й особливої соціокультурної ваги з погляду зміцнення демократичних та правових засад у нашій країні набуває проблема відновлення історичної справедливості, передусім стосовно мільйонів безвинних жертв радянського тоталітаризму — унікального за задумом, але досить жорстокого за природою та сутнісними ознаками політичного ладу, що виник після 1917 р. на уламках Російської імперії, захопивши у свої тенета й Україну. «Особливо тяжкою спадщиною минулого є масові репресії, які чинилися сталінським режимом та його провідниками в республіці», — констатується у преамбулі закону УРСР від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»¹.

Безперечно, цей «спадок» так чи інакше й досі нагадує про себе у повсякденному житті, продовжує залишатися незагой-

¹ Свідчення з минувшини: Мовою документів / Т. М. Кравченко (кер. редкол.); Уклад.: В. В. Іваненко, С. І. Матов, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. — Дніпропетровськ: Моноліт, 2001. — С. 288.